

**ПРАЦІ ВІДОМИХ ЕТНОГРАФІВ У ФОНДІ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОУНБ ІМ. І.П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО**

**Марина Федорова
(м. Полтава)**

У пропонованій статті здійснено спробу висвітлити праці учених у розвиток етнографії України.

Ключові слова: етнографія, звичаї, обряди, пісні, Полтавська ОУНБ ім. І.П. Котляревського, книжковий фонд, П. Гнідич, М. Сумцов, В. Василенко, М. Маркевич, М. Арандаренко, О. Богданович, М. Максимович, В. Милорадович.

Є скарби, допоки їх шукають.
Перестануть – от тоді вже все
(Ліна Костенко)

Сучасні напрямки розвитку етнографії розширюють спектр досліджень, вивчаючи традиційну і побутову культуру як необхідне джерело, у якому поєднуються історичний досвід поколінь та їх духовність. У даній публікації пропонуємо ознайомитися з літературою з етнографічних досліджень у краї, що зберігається у фонді головної книгозбірні Полтавщини – обласної універсальної наукової бібліотеки імені І.П. Котляревського, яка є одним із осередків соціальних комунікацій для людей, об'єднаних пошуком знань. На нашу думку представлені видання викличуть науковий інтерес у дослідників цієї тематики.

Одне з найстаріших джерел, що зберігається у фонді Полтавської ОУНБ ім. І.П. Котляревського – Сборник сведений о Полтавской Губернии, який склав А.В. Богданович. Книга надрукована у Полтаві у Типографії Губернського Правління 1877 року і містить вагомий розділ про етнографію Полтавщини – жителів, житло, одяг, їжу (кваша, куліш, шулики, локшина, ласощі, напої – кусака, запіканка, варена), обряди, звичаї (народини, весілля, похорони), звичаї за місяцями та днями («До Миколи Не сій гречки не стрьжи овечки» (9 травня – Миколи Чудотворця, за ст. ст.), історичні думи, пісні побутові та звичайні, приказки та загадки, веснянки, лікування та замовляння. Наприклад, для лікування лихоманки рекомендувалося розбити надвоє волоський горіх, витягти ядро, а в пусту шкаралупу вкласти великого павука, і заклеївши воском, носити її на шії [1, с. 276] або настоювати павутину на горілці і пити натщесерце. До речі, історик, етнограф Микола Арандаренко теж

писав про цей засіб, і зауважував, що його використовують у Кременчуцькому повіті Полтавської губернії.

Микола Іванович Арндаренко здійснив ряд краснавчих, етнографічних досліджень на території Полтавщини. Результати досліджень – це добре відомі всім дослідникам «Записки о Полтавской губернии составленные в 1846 году у трьох частинах» (Полтава, 1849), про які відгукувався А. Богданович «...очень любопытны – к сожалению, издания в ограниченном числе экземпляров они скоро сделались библиографической редкостью і в настоящее время достать их почти невозможно». У цій масштабній праці були опубліковані відомості про природу та історію Полтавщини з найдавніших часів, спостереження за археологічними пам'ятками, широкий етнографічний та фольклорний матеріал. Праця має велику цінність, адже до сьогодні представлені в ній статистичні дані та детальні етнографічні і фольклорні записи є першоджерелом для сучасних дослідників [2]. На жаль, першоджерело у фонді обласної бібліотеки відсутнє, але дякуючи В. Мокляку, В. Луценкові та В. Скрябіну у 2011 році у Харкові вийшло репринтне видання М. Арндаренка, яке дбайливо зберігається у фонді ПОУНБ та активно використовується дослідниками.

Визначною етнографічною працею XIX ст. є книга «Дні та місяці українського селянина» ученого-етнографа М. Максимовича. Матеріал, зібраний дослідником, надзвичайно широкий і багатогранний. Вперше ця праця була надрукована у 1856 році у щойно заснованому журналі слов'янофілів «Русская беседа», членом редакції якої був М. Максимович. Але до журналу потрапила лише перша частина наукової розвідки «Весна». На жаль, повністю опублікована праця вийшла вже по смерті вченого. Джерельну базу «Днів та місяців» становлять власні записи й спостереження М. Максимовича, а також літописи, історичні праці вчених різних країн, твори давньоруської, української літератури, пісенні збірники фольклористів [3, с. 13].

У 1860 році у Києві вийшла друком збірка «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян». Автор книги – Микола Маркевич. Він був широко освіченою людиною – історик, етнограф, фольклорист, поет і перекладач, музикант і композитор. За мету свого життя він поклав ідею демократичного просвітництва і прожив його під знаком любові до народу, його культури [4, с. III] Його збірка поезій «Українські мелодії», а пізніше видання «Історія Малоросії» (М., 1843) зробили Маркевича одним з найпопулярніших людей першої половини XIX ст. Повертаючись до вищеназваної збірки хочемо зазначити, що бібліотека має репринт цього видання 1992 року з передмовою етнографа Л.Ф. Артюха. У книзі зібрані святкові обряди та повір'я: «пусть вообразят мои читатели, что нынче

утром начался 1850 год по Р. Х. Мы с ними проживем жизнью малороссийскою со всеми прихотями, предрассудками, поверьями, обычаями, играми, перешедшими к нам от предков наших» [4, с. 1]. Одним з перших Маркевич звертається до теми народної медицини, докладно описує знахарство, хвороби та методи лікування. Окремо подає народне весілля, весільний обряд, розділений автором на три етапи. У розділі «Простонародна кухня, десерт і напої» описано дев'яносто страв народної кухні.

Відомий фольклорист Павло Гнідич залишив нам 5-томний збірник «Матеріали по народной словесности Полтавской губернии. Роменській уездъ», який завдяки першоджерельному матеріалу з маловивченої території України не втратив свого значення і дотепер. На сьогодні цей збірник є бібліографічною рідкістю. Приємно, що він зберігся у фонді Полтавської наукової бібліотеки!

За задумом автора збірник планувалося надрукувати у п'яти томах, які б увібрали у себе обрядову і необрядову пісенність, прозу, паремійні тексти, дитячий фольклор, листи, словник, ноти та інше. Заплановані до четвертого випуску «розповіді про місцеву старовину» склали окремий том, який не мав нумерації й отримав заголовок «Повѣствованія козаковъ».

Протягом 1915-1916 рр. були опубліковані перший, другий (у двох частинах), четвертий томи «Матеріалів» та «Оповіді козаків». Подані у 1916 році до друку третій і п'ятий випуски не були видані. П. Гнідич був мобілізований на фронт. Полтавська учена архівна комісія, з якою тісно співпрацював фольклорист, у своєму звіті за 1916 рік повідомляє: «Комісія призупинила друкування III і V випусків у зв'язку з тим, що П. О. Гнідич знаходиться в діючій армії, а зараз у військовому училищі. Збірники ці майже готові до друку». Повернувшись на початку 1918 року до цивільного життя, вчений не зміг завершити свою наукову справу, почалися часи лихоліть, економічна й політична ситуація в країні не сприяли науковим студіям. До того ж у 1918 році була ліквідована Полтавська вчена архівна комісія. Припинення діяльності цього наукового центру, який опікувався випуском збірника П. Гнідича, унеможливило вихід у світ останніх томів.

У [5] випуску міститься матеріал, зібраний протягом 1913-1914 рр. Всього зроблено Гнідичем близько 2 тис. записів. Перший випуск присвячений обрядовим пісням, а до другого і третього випуску ввійдуть пісні, до 4-го – казки, легенди, римовані розповіді про місцеві події, приказки, виписки із записних солдатських книжок, розповіді про місцеву старовину, словник. Планувалося надрукувати ноти 52 пісень, записи яких були здійснені фонографом.

Велика частина записів зроблена Гнідичем у селі Бацманах. Там він провів два місяці влітку 1912 і 1913 р. А також у сусідніх селах Гаврилівка та Долгополовка. Гнідич зібрав весільні пісні, плачі, веснянки, петрівки, купальські пісні, колядки, щедрівки, засівальні. Всього у першому томі зібрано 495 пісень.

Другий випуск частина перша [6] містить необрядові пісні. Зібрано 551 пісня. Цікаво, що у другому випуску іде наскрізна нумерація. І починається вона з 496 номера. У цьому випуску зібрані пісні переважно старшого покоління. Пісні згруповані наступним чином. Назва села. Куток (складається із кількох десятків дворів). Прізвище та ім'я того, хто співав чи розказував пісню. Вік. І деякі примітки. Це були військові чи рекрутські пісні, думи, осінні пісні, витребеньки, пісні, що співають у Петрівку та пісні, коли гребуть сіно.

Записані у селах Рогинці, Гаврилівка, Малі Бубни, Сологубівка, Житне.

У містечку Смелое Роменського повіту є особливість - багато пісень співаються по нотах. У містечку є декілька церков. Кожна церква має гарний хор. Між ними виникають змагання. Взагалі у цьому містечку спостерігається всезагальна любов до пісні.

Другий випуск частина друга [7] теж містить необрядові пісні. Тут всього 133 записів. Записи робилися переважно у дівчат, які менше соромляться і жвавіше розказують та співають.

Четвертий випуск – казки, легенди та оповідання [8]. Легенд небагато, бо Гнідич про них почав розпитувати лише з весни 1914 року. Казок теж небагато, бо їх занадто довго записувати.

А ось останній розділ називається «протоколи» (переважно Бацманівська назва). Протоколи – це оповідання на злобу дня. Про ті чи інші події, що відбулися. Коли дехто із жителів дізнався, що ці розповіді потраплять до книжки, просили порвати їх або не вірити написаному.

Допоміжним джерелом є окремий нумерований том [9] «Матеріалів з народної словесності Полтавської губернії» – «Оповіді козаків» (Полтава, 1915), який містить автобіографічний, краєзнавчий і фольклорно-етнографічний матеріал, поданий місцевими селянами. Це три розповіді, написані козаками села Бацманов – Захаром Єфимовичем Шкурою, Наумом Івановичем Супруном та Савою Петровичем Саливоном. У передмові П. Гнідич зазначає, що бажання писати було у багатьох, але написали лише троє. «Минута дорого стоить мужику» – писав Гнідичу Наум Супрун.

Одним із перших, хто продовжив розпочату Гнідичем справу, був Г. А. Нудьга, який 1936 року разом із студентами Київського університету пройшов слідами фольклорних записів Павла Гнідича. Полтавська книгозбірня зберігає декілька видань, які упорядкував Г. Нудьга [10-12].

Василь Милорадович – відомий український етнограф. Багато років він спостерігав народний побут на Лубенщині і зібрав велику кількість казок, пісень, замовлянь, переказів, легенд. Професор М. Сумцов, про якого йтиметься нижче, відзначав «величезний освітній ценз» В.П. Милорадовича і його «добре особисте знайомство з народом». Милорадович опублікував більше 20 дослідницьких праць (переважно в журналі «Киевская старина»). У 1897 році в Харкові вийшла книга Милорадовича «Народні обряди і пісні Лубенського повіту Полтавської губернії, записані в 1888-1895 роках». Дане видання зберігається у фонді Полтавської ОУНБ. Цікавий не лише зміст, а й сам примірник книги. Спочатку він зберігався у Полтавській громадській бібліотеці. Має також штампелі – «Центральна наукова бібліотека. Полтава», «Филиал. Пушкинское отделение Полт. общ. биб». і «читальня Полтавської обласної бібліотеки». У книзі є розділи народний сонник, народина, раннее детство, колыбельные песни, игры, улицы и досвітки, песни молодежи, свадебные обряды и песни, похоронные обряды и песни.

У 1899 році Російське географічне товариство присудило Милорадовичу срібну медаль за збірку казок Полтавської губернії, які були опубліковані в «Трудах» Полтавської архівної комісії (вип. 8, 9, 11). Всі вони дбайливо зберігаються у фонді нашої наукової бібліотеки.

Серед праць Милорадовича є у фонді бібліотеки також збірка «Українська відьма» (К., 1993). Упорядник та перекладач Олена Таланчук. Текст друкується за виданням: Милорадович В.П. Заметки о русской демонологии // Киевская старина. – 1899. Т. 66. – № 8. – С. 196–209; № 9. – С. 379–400; 1901. – Т. 72. – № 2. – С. 217–233. У книзі повністю збережено примітки автора, розшифровані максимально скорочені назви та ін. [13].

Масштабний доробок Миколи Федоровича Сумцова вже наприкінці XIX – на початку XX ст. сприяв піднесенню престижу вітчизняної етнографії та фольклористики Праці українського вченого, літературознавця, бібліографа, етнографа, фольклориста М. Сумцова вважаються своєрідними підручниками, енциклопедіями в галузі фольклористики, етнографії. У фонді Полтавської наукової бібліотеки збереглися окремі відтиски із журналу «Киевская старина» з працями М. Сумцова: «Дума об Алексее Поповиче» (К., 1894), «Очерк истории колдовства в Западной Европе» (Х., 1878), «Песни и сказки о живом мертвеце» (К., 1894) [14].

Вагомий внесок у вивчення побуту й культури Полтавщини зробив В. Василенко, народознавець, етнограф, статистик, дослідник, дійсний член Полтавського сільськогосподарського товариства й Полтавської вченої архівної комісії. Як етнограф, він до праць земського дослідження

багато цінних визначень та побутових економічних термінів («богатири», «держави» та ін.). Йому належать численні роботи з вивчення народних художніх промислів, особливо ткацтва, Полтавської губернії. Так у фонді нашої бібліотеки є рідкісне видання «Пряденіе и ткачество в Зеньковском и Миргородском уездах» (Полтава, 1900), яке склав В. Василенко. Це видання – результат експедиційного дослідження, яке проводив Василенко у травні-червні 1898 року на прохання Полтавської губерньської земської управи. Було складено маршрут, за яким він досліджував прядильно-ткацьку справу, а також біління і фарбування шерсті та волокон [15]. Ще одне видання, зібране дослідником – «Вжитки селянські на Полтавщині» (1906). Отже, сферою наукових інтересів В. Василенка були питання, що стосуються повсякденного життя (традицій, пов'язаних із землеробством, метеорологічних знань, норм звичаєвого права).

Традиції, звичаї, побут людей ілюструють книги М. Максимовича «Малороссийские песни» (К., 1962) – фотокопія з видання 1827 р.; П. Чубинського «Мудрість віків» (К., 1995); В. Борисенка «Весільні звичаї та обряди на Україні»: історико-етнографічне дослідження (К., 1988) та багато інших видань. Таким чином, можна зробити висновок, що головна культурна установа області – Полтавська ОУНБ ім. І.П. Котляревського зберігає багаті фонди, що становлять унікальну частину загальнонаціональної культурної спадщини і є найціннішим історичним джерелом та інформаційним ресурсом.

Джерела та література:

1. Богданович А.В. Сборник сведений о Полтавской губернии : с картою губернии и планом г. Полтавы / А.В. Богданович. – Полтава : Тип. Губернского Правления, 1877. – 283 с.
2. Арандаренко Н.И. Записки о Полтавской губернии : составленные в 1846 году : в 3-х ч. / Н.И. Арандаренко. – Репр. воспроизведение изд. – Х. : САГА, 2011. – (Полтавское историческое наследие).
3. Максимович М.О. Дні та місяці українського селянина / М.О. Максимович. – К. : Обереги, 2002. – 190 с.
4. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / сост. Н.А. Маркевич. – Репр. воспроизведение изд. – К. : Час, 1992. – 171 с.
5. Гнедич П.А. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд / П.А. Гнедич. – Полтава : Типография Г.И. Маркевича. Вып. 1 : Песни обрядовые. – 1915. – 150 с.
6. Гнедич П.А. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд / П.А. Гнедич. – Полтава : Типография Г.И. Маркевича. Вып. 1, Ч. 1 : Песни необрядовые. – 1915. – 224 с.
7. Гнедич П.А. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд / П.А. Гнедич. – Полтава : Типография Г.И. Маркевича. Вып. 2, Ч. 2 : Песни необрядовые. – 1915.

8. Гнедич П.А. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд / П.А. Гнедич. – Полтава : Типография Г.И. Маркевича. Вып. 4 : Сказки, легенды, рассказы. – 1916. – 128 с.
9. Гнедич П.А. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд : повествование козаков / П.А. Гнедич. – Полтава : [б. и.], 1915. – 79 с.
10. Нудьга Г.А. Українська пісня в світі : дослідження / Г.А. Нудьга. – К. : Музична Україна, 1989. – 533 с. : іл., факс. – Частина тексту пол., чес., болг. та ін. мовами народів світу.
11. Нудьга Г.А. Український поетичний епос. Думи / Г.А. Нудьга. – К. : Знання УРСР, 1971. – 48 с.
12. Чумацькі пісні / упоряд. Г.А. Нудьга. – К. : Музична Україна, 1969. – 255 с. : іл. – (Із джерел української пісні).
13. Милорадович В.П. Українська відьма : нариси з української демонології / В.П. Милорадович. – К. : Веселка, 1993. – 72 с.
14. Сумцов Н.Ф. Дума об Алексее Поповиче : посвящается памяти Ф.Г. Лебединцева / Н.Ф. Сумцов. – К. : [б. и.], 1894. – 50 с.
15. Василенко В.И. Очерки кустарных промыслов Полтавской губернии. Вып. 1. Прядение и ткачество в Зеньковском и Миргородском уездах / В.И. Василенко. – Полтава : [б. и.], 1900. – 111 с.